

44

Нюрнберзький трибунал: створення та відкриття*

Віктор ГУСЕВ,
доктор історичних наук, професор,
проректор Київського славістичного університету

Виповнюється 70 років від часу відкриття Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі 20 листопада 1945 року. Цей процес був унікальним у світовій практиці. Адже на лаві підсудних опинилися не тільки керівники гітлерівської Німеччини, які, прийшовши до влади у 1933 році, мали за мету створити Третій рейх та завоювати весь світ, що мав би стати життєвим простором для арійської нації, а й націонал-соціалістична державна ідеологія загалом. Для цього Гітлер та його поплічники розробили широкомасштабну програму «знемлювання» захоплених країн, на території яких планувалася низка практичних заходів задля її втілення.

Світова громадськість очікувала від провідних учасників антигітлерівської коаліції справедливого покарання нацистів за їхні антигуманні злочини в період Другої світової війни. Проте президентові США Ф. Рузвельту, прем'єр-міністру Великої Британії В. Черчиллю, голові Ради народних комісарів СРСР Й. Сталіну потрібен був певний час, щоб усвідомити потребу створення міжнародного суду для покарання злочинців і розпочати сам процес.

Автор має на меті на основі опрацьованих опублікованих матеріалів Нюрнберзького процесу, збірників документів, у яких висвітлюється зовнішня політика СРСР періоду Другої світової війни, зокрема його взаємини з головними учасниками антигітлерівської коаліції, аналізу деяких праць дослідників-істориків та юристів розглянути перебіг переговорів союзників про покарання головних воєнних злочинців у 1941–1942 роках, 1943–1944 роках, розроблення Угоди про створення Міжнародного трибуналу, затвердження його статуту в 1945 році, підготовку доказів для подальшого звинувачення нацистів та відкриття трибуналу.

Уже в перші місяці після нападу Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 року постало питання про відповідальність гітлерівців за розв'язання Другої світової війни та скоєні ними злочини. Про це йшлося в заявах урядів Великої Британії та Франції, які мали договори з поляками. СРСР до 22 червня 1941 року намагався перекласти відповідальність за всі біди сусідньої держави не на Німеччину, а на «імперіалістів» Англії, Франції та США, продовжуючи критику їхніх урядів за угодівську політику щодо агресора.

Лише після нападу Німеччини на Радянський Союз В. Молотов у виступі на радіо поклав відповідальність за розв'язання війни на «кліку кровожерливих правителів Німеччини, що поневолили французів, чехів, поляків, сербів, Норвегію, Бельгію, Данію, Голландію, Грецію та інші народи» [1]. У декларації від 24 серпня 1941 року, нотах радянського уряду від 25 листопада 1941 року, 6 січня, 27 квітня 1942 року йшлося про злочини, скоєні гітлерівцями, яких ще не знала історія, та в загальних фразах – про рішучі наміри покарати їх організаторів і виконавців.

Не відрізнялися наступальністю заяви урядів Англії та США від 25 жовтня 1941 року про відповідальність націонал-соціалістів за їхні злочини. Так, Ф. Рузвельт констатував, що дії нацистів приведуть із часом до суворой відплати, а В. Черчилль запевняв, що відплата має стати однією з цілей війни. Як і в радянських офіційних документах із цього приводу, в них не було конкретних пропозицій спільних заходів щодо покарання німецьких агресорів.

Можна стверджувати, що першими з учасників антигітлерівської коаліції про міжнародну відповідальність злочинців за їхні лиходійства в Другій світовій війні заговорили уряди Чехословаччини, Польщі, Югославії, Норвегії, Греції, Бельгії, Голландії, Люксембургу та керівництво Французького Національного комітету. 13 січня 1942 року на конференції в Лондоні було підписано «Декларацію про покарання злочинів, учинених під час війни». Наприкінці липня цього року уряди цих країн закликали СРСР, США, Велику Британію, а також Ватикан серйозно попередити гітлерівців про неминучість покарання. У відповідь Ф. Рузвельт 21 серпня своєю заявою попе-

редив окупантів, що вони таки постануть перед судом у тих країнах, які вони зараз пригнічують, і відповідатимуть за свої дії. В. Черчилль у виступі в Палаті громад англійського парламенту 8 вересня підтримав президента США.

Незабаром надзвичайний посланець Чехословаччини З. Ферлінгер та представник Французького національного комітету Р. Гарро через НКЗС СРСР у Москві передали Сталіну колективну ноту урядів дев'яти країн, у якій висловлювалось побажання, щоби Радянський Союз поклав на гітлерівців відповідальність за злочини, скоєні на їхній території. В. Молотов 14 жовтня 1942 року вручив З. Ферлінгеру та Р. Гарро заяву радянського уряду, в якій уперше було висунуто ідею про створення Міжнародного трибуналу [2]. «Радянський уряд, – підкреслювалося в заяві, – вважає необхідним невідкладне віддання суду спеціального трибуналу й покарання з усією суворістю карного закону будь-якого з ватажків фашистської Німеччини, які опинилися вже під час війни в руках влади держав, які борються проти гітлерівської Німеччини» [3].

Але ця заява була зумовлена не стільки турботою Москви про окуповані німцями країни, а радше погіршенням радянсько-англійських відносин. Обіцяного найближчим часом владою Великої Британії і США відкриття Другого фронту не передбачалось, а німці просувалися до Волги. Цілком реальною, як вважали в Москві, була загроза укладання сепаратного договору між Великою Британією та Німеччиною в разі несприятливого для Червоної армії перебігу війни. Саме про це йшлося в телеграмах Й. Сталіна 19 і 28 жовтня 1942 року послові СРСР у Англії І. Майському [4].

* Продовження у наступному номері.

Розпочалося напружене дипломатичне листування між Москвою і Лондоном з приводу змісту статті, опублікованої 19 жовтня 1942 року в «Правді», з відвертими натяками радянського уряду на підтримку В. Черчіллем тих кіл у своєму середовищі, які тримали курс на поразку СРСР у війні та намагалися знайти компроміс із Німеччиною. Врешті-решт радянські лідери залишилися задоволеними запевненнями британського посла А. Керра в СРСР, зокрема щодо затримання Р. Гесса, який прилетів на початку травня 1941 року в Англію начебто як приватна особа, як воєнного злочинця, а не як можливого посередника в переговорах між британським та німецьким урядами.

Проте пропозицію уряду СРСР щодо створення Міжнародного трибуналу для суду над головними німецькими злочинцями Лондон і Вашингтон позитивно тоді не прийняли. Після отримання пам'ятної записки радянського уряду від 3 листопада 1942 року, в якій було порушене це питання, міністр закордонних справ Англії А. Іден попередив британського посла в Москві А. Керра про те, що питання покарання головних нацистських злочинців мають вирішити Об'єднані Нації. Безрезультатно минули бесіди А. Керра з Й. Сталінін 5 листопада та із В. Молотовим – 24 листопада.

Дискусія між Москвою і Лондоном про покарання нацистських лідерів до закінчення війни в результаті спільних дій СРСР, США і Великої Британії, як було запропоновано на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 10 листопада 1942 року, або ж на основі політичного рішення Об'єднаних Націй після війни, як зазначалося в пам'ятній записці британського уряду, врученій 11 грудня 1942 року І. Майському постійним заступником міністра закордонних справ Англії А. Кадоганом, закінчилася 21 січня 1943 року.

У цей день В. Молотов повідомив повіреному в справах Великої Британії в СРСР Г. Баггалю про те, що хоча СРСР виступає за покарання ватажків гітлерівської Німеччини шляхом передання їх суду Міжнародного трибуналу ще до закінчення війни, Москва, йдучи назустріч Лондону, вважає можливим відкласти вирішення цього питання на післявоєнний час. Вашингтон до початку 1945 року погоджувався з Лондоном у тому, що нацистських лідерів мають покарати на основі політичного рішення Об'єднаних Націй.

Іншим каменем спотикання в дискусії з цього питання було створення Комісії Об'єднаних Націй щодо розслідування воєнних злочинів. Президент США та прем'єр-міністр Великої Британії схвалили відповідні рекомендації британсько-

го комітету по воєнних злочинах, але заздалегідь не попередили про це Москву. 7 жовтня 1942 року було оголошено про створення комісії, установчі збори якої відбулися 20 листопада 1943 року. Намір Великої Британії включити до її складу представників усіх своїх домініонів та Індії викликав зустрічну пропозицію Кремля щодо участі в її роботі делегатів радянських республік, на території яких ішла війна, а саме – Української, Білоруської, Молдавської, Латвійської, Карело-Фінської РСР. Проте радянська пропозиція не отримала згоди США і Великої Британії.

Офіційне засідання Комісії Об'єднаних Націй із розслідування воєнних злочинів відбулося лише в січні 1944 року. Через пряме втручання Міністерства закордонних справ Англії в її діяльність, вона працювала не ефективно й не змогла стати справжнім центром координації боротьби з нацистами і фактично залишалася органом реєстрації даних, які отримувала від національних служб. Це спричинило обурення світової громадськості. СРСР у роботі комісії участі не брав.

Перемоги Червоної армії на Волзі, під Курськом і на Дніпрі поставили питання покарання воєнних злочинців на практичну площину. 12 жовтня 1943 року В. Черчілль направив Ф. Рузвельту та Й. Сталіну проект спільного послання, в якому пропонував прийняти декларацію, що передбачала повернення нацистів «у місця, де вони скоїли злочини», щоби їх «засудили на місці народи, над якими вони чинили насильство». Злочинців попереджали, що «три союзні держави, напевно, знайдуть їх навіть на краю світу й видадуть їх обвинувачам для того, щоб могло звершитися правосуддя» [5]. Проте в проекті зазначалося, що ця декларація не стосується нацистських лідерів, дії яких не пов'язані з певним географічним місцем.

Тому доцільною була поправка, запропонована радянським урядом 25 жовтня 1943 року, яка передбачала, що головні воєнні злочинці «будуть покарані спільним рішенням урядів союзників» [6]. Проте це формулювання ще не визначало форму покарання через суд (на чому продовжував наполягати Радянський Союз), або ж у результаті адміністративного рішення (чого домагалися США й Велика Британія).

На Московській конференції міністрів закордонних справ СРСР, США та Великої Британії 1 листопада 1943 року поза порядком денним було погоджено, прийнято та опубліковано текст декларації з підписами Й. Сталіна, Ф. Рузвельта та В. Черчілля про відповідальність гітлерівців за скоєні злочини. Але в ньому зазначалося, що «декларація не по-

рушує питання про головних воєнних злочинців, дії яких не пов'язані з певним географічним місцем, і які будуть покарані спільним рішенням урядів союзників» [7].

Проблема покарання нацистських лідерів не залишалася поза увагою керівників США і Великої Британії. Так, у вересні 1944 року у Квебеку під час зустрічі Ф. Рузвельта та В. Черчілля було запропоновано два проекти досудового рішення цього питання: «план Моргентау» американського міністра фінансів та «меморандум Д. Саймона» американського лорда-канцлера.

У жовтні 1944 року В. Черчіллю довелося зняти з порядку денного погоджений із Ф. Рузвельтом у вересні цього року меморандум Й. Сталіна про підготовку списку з 50 або 100 осіб, відповідальність яких за керівництво або санкціонування злочинів загально визнана, оскільки радянський лідер наполягав на покаранні нацистських провідників згідно з рішенням трибуналу [8]. Саме після цього Ф. Рузвельт зацікавився ставленням Й. Сталіна до питання головних злочинців і запропонував обговорити його на Ялтинській конференції.

Ще до зустрічі «великої трійки» в Криму в офіційних колах США ідея міжнародного процесу над гітлерівцями набула визнання у військовому міністерстві. У жовтні 1944 року спеціальна група експертів підготувала доповідь, у якій рекомендувалося, крім місцевих, створити й міжнародні чи змішані трибунали для покарання воєнних злочинців, лиходійства яких виходять за межі однієї держави. В листопаді 1944 року Ф. Рузвельт ознайомився з доповіддю та доручив відомому юристу С. Розенману вивчити це питання.

У січні 1945 року він представив для Ф. Рузвельта «Ялтинський меморандум», який надалі був покладений в основу офіційної американської пропозиції. У меморандумі пропонувалося провести суд у два етапи за допомогою міжнародного військового комітету в складі 7 членів: по одному від США, СРСР, Великої Британії та Франції; 3 – від представників Об'єднаних Націй. На першому етапі передбачалося відправити на лаву підсудних воєнних злочинців вищого рангу, на другому – віддати судові тих осіб, які не будуть відправлені до відповідних країн, як про це йшлося на Московській конференції.

На Ялтинській конференції прем'єр-міністр Англії В. Черчілль продовжував наполягати на пропозиції свого уряду «розстріляти головних злочинців, тільки-но вони будуть спіймани» [9] на основі адміністративного рішення, тоді як Й. Сталін підкреслював, що фашистські лідери мають постати перед Міжнародним

судом. Непевну позицію займав Ф. Рузвельт, який уже погодився судити нацистів, проте наголошував, що «процедура не має бути занадто юридичною, а на суд не повинні бути допущені кореспонденти й фотографії» [9]. Врешті було домовлено, що питання головних воєнних злочинців після закриття конференції розглянуть три міністри закордонних справ для доповіді в належний час [10].

Можна стверджувати, що західні партнери СРСР так довго не погоджувалися з ідеєю організації процесу, остерегаючись, що своєчасно не буде створена потрібна юридична база для суду над гітлерівцями.

Позиція британського уряду після Ялтинської конференції залишалася незмінною в їхньому небажанні судити керівників гітлерівської Німеччини. Так, А. Іден 25 березня 1945 року заявив у Палаті громад: «Якщо англійські солдати захоплять Гітлера, вони самі можуть вирішити, чи застрелити його на місці, чи привести живим» [11]. Але Ф. Рузвельт після повернення з Росії вже схилився до проведення міжнародного суду. Судді С. Розенману дали до-

ручення провести в Лондоні переговори з В. Черчіллем і Д. Саймоном, у ході яких вони мали дотримуватися положень, викладених у Ялтинському меморандумі.

У результаті було вирішено ще раз обговорити це питання під час майбутньої Сан-Франциської конференції Об'єднаних Націй.

Список використаних джерел

1. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1947. – Т. 1. – С. 112.
2. Нюрнбергский процесс. Сборник материалов в 8 томах. – М.: Юридическая литература, 1987–1999. – Т. 1. – С. 356–357.
3. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1947. – Т. 1. – С. 277.
4. Советско-английские отношения во время Великой Отечествен-

ной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы в 2-х томах. – М.: Политиздат, 1983. – Т. 1. – С. 294.

5. Московская конференция Министров иностранных дел СССР, США и Великобритании (19–30 октября 1943 г.) // Советский Союз на Международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Сборник документов в 6 томах. – М.: Политиздат, 1984. – Т. 1. – С. 76.

6. Там само. – С. 337.

7. «Правда». – 1943. – 2 листопада.

8. Лебедева Н. С. Суд над фашизмом и агрессией. – М., 1985. – С. 17.

9. Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4–11 февраля 1945 г.) // Советский Союз на Международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Сборник документов в 6 томах. – М.: Политиздат, 1984. – Т. 4. – С. 170.

10. Там само – С. 233.

11. Ежегодник германской истории. – М.: Издательство «Наука», 1971. – С. 276.

46

Роман РУДЕНКО: «Я звинувачую!..»

Виповнюється 70 років від початку
Міжнародного військового трибуналу

Віталій СКОБЕЛЬСЬКИЙ

Це тепер в Україні генеральних прокурорів люди не встигають навіть запам'ятати. Але був час, коли нашого прокурора знали не лише в Україні – про нього дізнався весь світ. Ім'я цієї людини – Роман Руденко.

Задовго до салютів

Рішення про проведення міжнародного судового процесу над провідниками гітлерівської Німеччини було ухвалено задовго до переможних салютів 1945-го. Про нього вперше заговорили ще під час зустрічі глав держав антигітлерівської коаліції в Тегерані в 1943 році. Йшлося про це й на Ялтинській конференції під час зустрічі Йосипа Сталіна, Франкліна Рузвельта й Вінстона Черчілля.

Остаточні ж домовленості про створення Міжнародного військового трибуналу та його статуту були досягнуті СРСР, США, Великою

Британією й Францією під час Лондонської конференції 26 червня – 8 серпня 1945 року. Спільно розроблений документ відобразив позицію всіх 23 країн-учасниць конференції, принципи статуту затверджені Генеральною Асамблеєю ООН. Перше організаційне засідання Міжнародного військового трибуналу відбулося 9 жовтня в Берліні, де зрештою місцем процесу над головними нацистськими військовими злочинцями було обрано Нюрнберг – місто, знакове для Гітлера та його поплічників. Там, де

зароджувався нацизм, – там його мали й засудити!

Цікаво, що хоча сам Нюрнберг був у руїнах, місцевий Палац юстиції дивним чином зберігся. Тут 20 листопада 1945 року й розпочав свою роботу трибунал, який сформували на паритетних засадах із представників чотирьох держав – США, Великої Британії, Франції та СРСР. Головував на ньому представник Великої Британії Дж. Лоуренс, обвинувачем від Радянського Союзу став прокурор Української РСР Роман Руденко.